

Eörsi István

IDŐM GOMBROWICZCSAL (IX)

Részlet

1992. NOVEMBER

Első bejegyzés

Godot-ra várni: banális szituáció. Ha jövőnk kilátástalannak tetszik, akkor úr támad bennünk, amelyet a kétségbeesésen kívül a csodavárás tölt be a legkétségesebben. A csodavárás tárgya, melyet korábbi tapasztalataink, helyzetünk és a történelmi pillanat Godot-kinálata együttesen alakít ki, befolyásolja ugyan, de nem határozza meg döntően a várakozás jellegét. Az elvont-általános szituációt Beckett úgy tette drámai fogyasztásra alkalmassá, hogy két embert helyezett a várakozás állapotába, és így a dinamizmus és drámaiság hiányát, mely ennek az állapotnak a velejárója, az emberi együttélés nélkülözhetetlenségének és reménytelenségének egyidejű rajzával szüntette meg. Magának a várakozásnak az átélését pedig megkönnyítette azáltal, hogy a várva várt Godot-t csak a nevében rejlő asszociációval jellemezte, egyébiránt a rendezőre, a színészekre és a nézőkre bízta, hogy olyannak képzeljék el, amilyenek éppen akarják.

Mintegy tizenöt éve próbálkozom különféle műfajokban – versben, egyfelvonásos parabolában, novellában – azzal, hogy hasonlóan banális történetet vázoljak fel Godot szemszögéből. Létezik valahol egy Godot, akitől mindenki segítséget vár: az üldözők és az üldözöttek, az adósok és a hitelezők, és a facér hölgyek is, valamennyien. Az érdekellentétek által szétszabdalt világban csak úgy segíthetünk X.-nek, ha Y.-nak ártunk, így hát a sok rohanásban lerongyolódott, foszladozó cipőjű, elnyűtt Godot tehetetlenebbé válik és kiszolgáltatottabbá, mint a rá várakozók. Ezt a banalitást versben fogalmaztam meg. Novellámban Godot éjszaka átvisz egy öregembert a megáradt folyón, a túlparton azonban egy másik vénység várja, és kérleli, hogy vigye át. Minthogy az első kérésnek eleget tett, nincs erkölcsi alapja arra, hogy a másodikat megtagadja. Kiindulópontjára visszaérkezve újabb valaki várja és kéri, így hát egész éjszaka úszkál ide-oda a két part között, egyre nehezebbnek tűnő terhét cipelve. A reggeli fényben fel kell ismernie, hogy minden maradt a régiben, embertelen erőfeszítéssel végül mindenkit eredeti helyére vitt vissza. Ennek a kudarcos történetnek a banalitásáról az a tétel gondoskodik, hogy a jóság – Godot hivatali kötelessége – nem lehet szelektív, Godot éppen godot-sága folytán nem válogathat a bajbajutottak között.

1958 egyik hétfői napján Gombrowicz is Godot szerepkörébe keveredett. Feküdt a tenger partján, homoksivatagban, számára ismeretlen argentin bogarak ismeretlen célú vonulását szemlélte kecses dűnék oltalmában, és egyszer csak kitört a vihar. Őt még védte egy kocka formájú, fennkölt fővenyképződmény, de tíz centiméterrel az orra előtt száguldani kezdett a homok. Egyszer csak észrevette, hogy egy bogárka a sok közül, kartávolságnyira tőle, a hátán fekszik, és kalimpál a lábaival. Hasát, mely örökös árnyékhoz szokott, perzselte a sivatagi nap. Nyilvánvaló volt, hogy akárhogyan kalimpál is, megfordulni nem tud, és sorsa megpecsételtetett – csak az látszott kérdé-

sesnek, hogy a hőség, a kimerültség vagy az éhség végez-e előbb vele. Gombrowicz óriásnak érezte magát, kinyúlt, és egy kézmozdulattal visszaadta az életnek a bogarat, amely rögvést megindult rejtelmes útján a többiek nyomában.

Ekkor azonban Gombrowicz észrevette, hogy kissé távolabb egy másik bogár kapálódik hátán fekvő lábacskaival, pontosan úgy, mint imént a már megszabadított Gombrowicznak nem volt kedve megmozdulni. *„De – miért mentetted meg amazt, és ezt nem?... Miért azt a másikat... hát ezt itt? Az egyiket boldoggá tetted, a másik kinlódjon tovább? Fogtam egy botot, kinyújtottam a karomat – és megváltottam őt.”* De második számú bogárbaráti tette után sem pihenhetett sokáig a babérijain, mert újabb és újabb kalimpáló lábacska új szenvedőket fedezett fel, tömérdek tűzhalálnak kiszolgáltatott kis hasat. Gombrowicz, aki nem sokkal ennek az eseményeknek a leírása előtt a kommunista és a keresztény világfelfogás egyoldalú emberközpontúságáról, állatvilággal szemben tanúsított riasztó érzéketlenségéről értekezett, a kifejezhetetlen gyötrelmek láttán feltápázkodott, és egymás után segítette talpra a pórul járt rovarokat. Közben azonban tudta, hogy vállalkozása reménytelen: az egész tengerpart, ameddig a szem ellát, és még azon túl is, tele van pöttyözve kinszenvedőkkel. Mégis ment tovább még egy ideig, nem tudta elszánni magát arra, hogy éppen ott hagyja abba a segélynyújtást, ahol újabb szenvedés szökik a szemébe. Az előtte kapálódzó állaton még segíteni akart, de közben máris megpillantotta a következőt. Végül hirtelen mégis véget vetett a szálamának, és visszaballagott fekhelyéhez. *„A bogár azonban, az a bogár, amelynél felhagytam a segítséggel, ott maradt kapálódzó lábacskaival.”* Noha immár nem érdekelte ez az ügy, tudta jól, hogy *„ezt a közönyt a körülmények kényszerítették rám, úgy hordoztam magamban, mint valami idegen testet”*. Két nap múlva visszatér balul végződő mentőakciójára: *„A tömeg! A tömeg! Le kellett mondanom az igazságosságról, az erkölcsről, az emberiségről – mert nem tudtam úrrá lenni a tömegben. Túl sokan voltak. Bocsanat! De ez nem jelent kevesebbet, mint hogy lehetetlen az erkölcs. Se többet nem jelent, se kevesebbet. Az erkölcsnek ugyanis egyformán kell bánnia mindenkiel, különben igazságtalanná, vagyis erkölcsstenné válik... Miért kell valamilyen rovarnak azért lakolnia, mert millió van belőle?”*

Nem fejezhető ki ennél pontosabban a godot-ságban rejlő banalitás. Az istennek vagy az emberszeretetnek, ha túl komolyan veszi magát, be kell dobnia a törülközőt: túl sokan szorulnak segítségre. Túl sok a koldus, a szegény ember, túl sok az éhező. A napokban láthattam Sophia Lorent egy női Godot szerepkörében. ENSZ-megbízatásból Szomáliában szemléli az éhen haló gyerekeket. A kamera elfogulatlan pillantása végigtapogatta a még mindig szép színésznőt, amint szomorkás mosollyal végigsimogatja egy tágra tárt szemű fekete gyerekcsontváznak azt a felületét, ahol mi, jóllakottak az arcunkat viseljük. A gyerek meg sem rebbent a gyengéd érintéstől, éppúgy nem reagált rá, mint egy korábban látott sorstársa a rajta időző legyekre. Feltételezem, hogy később a színésznő felkelt a fekhely mellől, és egy másik gyerekhez lépett, majd a harmadikhoz, negyedikhez, ikszedikhez is, talán ételt és gyógyszert is hagyott náluk – de az iksz plusz egyedik éhen halóhoz ő sem ment, nem is mehetett el.

Senkin sem segíteni igazságosabb, mint néhányon segíteni. Néhányat megmenteni emberségesebb, mint senkit sem megmenteni. Godot – bármit tesz is – reménytelen helyzetben van, amíg az adott feltételrendszer keretei között mozog. De honnan teremtsen elő másfajta feltételrendszert? Hogyan szüntesse meg az éhínséget a harmadik világban? Hogyan állítsa le a bogarak kedvéért a tengerparti szelet?

Második bejegyzés

Gombrowicz megnyugtatta aggódó lengyelországi ellenfeleit: becsvágya nem irányul arra, hogy a lengyel szellemi élet vezére legyen. „*Én, vezér? Még arra sincs igényem, hogy »lengyel író« legyek. Gombrowicz akarok lenni, semmi más.*” A lengyel éretlenség sem nemzeti szempontból érdekli, hanem mind saját éretlenségének integráns része. Nem felülről mond ítéletet a lengyeliségről, hanem belülről, önkritikusan és önironikusan. A FERDYDURKE szarkasztikus ironiájának középpontjában az énfigura áll, a környező lengyel világ éretlensége és provincializmusa arra szolgál, hogy ez az én és még inkább az őt meg a világot megformáló Gombrowicz-én tudatosítsa és így legyőzze a maga éretlenségét és provincialitását. „*Fejlődésem története – írja más összefüggésben – állandó alkalmazkodás irodalmi műveimhez – ezek előreláthatatlan módon jöttek létre, szinte nem is belőlem keletkeztek, és folyton-folyvást megleptek.*”

Gombrowicz tehát éppen fordítva képzeli el a nemzet és az egyén, az egyén és a mű viszonyát, mint ez szokásos. Nem a nemzet, hanem a saját problémáit szeretné megoldani, és eközben folyvást a nemzet problémáiba ütközik, mert ezek, ha akarja, ha nem, jelen vannak benne. Számára is ismeretlen massa a műve, és miközben azon erőlködik, hogy elrendezve megértse, alkalmazkodik hozzá. Nem ő teremti meg művét, hanem a megteremtődött mű anektálja őt. „*Nem az énekes szüli a dalt: / a dal szüli énekesét*” – ez a megidézett gondolat babitsi megfogalmazása.

Még lengyel író sem akar lenni Gombrowicz, mert ha bármilyen módon lengyel akarna lenni, akkor arra kellene kísérletet tennie, hogy túlszárnyalja lengyeliségben önmagát, vagyis asszimilálnia kellene a lengyeliség olyan sajátosságaihoz, amelyek idegenek tőle, vagy amelyektől idegenkedik. Semmihez sem akar asszimilálni, csak a saját műveihez.

Gombrowicznak ezt a beállítottságát én univerzálisan alkalmazom, olyan terepen is, amelyet neki nem kellett becserkésznie. Nemrégiben Szegeden egy Bibó-konferencián vettem részt, ahol természetesen a zsidókérdés is szóba került. Bibó zseniális tanulmánya óta Magyarországon nem sok új felismerés tört magának utat ebben a témakörben, kiváltképpen ami e probléma történelmi megítélését illeti. A vélemények azonban sokfelé ágaznak, mihelyt az a kérdés vetődik fel, hogy miképpen viselkedjenek ma azok, akiket származásuk alapján zsidónak minősítenek. Akik maguk vallják magukat zsidónak, azok természetesen törekedhetnek – vallásuk, kultúrájuk vagy akár nemzeti öntudatuk alapján is – kisebbségi jogokra, de mit tegyenek azok, akiknek a számára zsidó származásuk pusztán életrajzi tény?

1992-ben már nem leplezhetjük el: az asszimilációs törekvéseket gerjesztő optimizmus csak részben volt megalapozott. A magyar társadalom gazdasági és szellemi életébe, történelmébe és kultúrájába beépült ugyan a zsidóság asszimiláns része, de sohasem úgy, hogy ne tartották volna számon a másságát. A sváb, a rác, a tót meg az oláh is más volt persze, de ez a másság egy-két generáció alatt nyomtalanul eltűnt, ha el akart tűnni, a zsidó másság viszont – olykor értékhangsúly nélkül – mindmáig és minden esetben fontos adaléknak számít. Az antiszemiták részint azzal vádolják az asszimilánsokat, hogy sikerrel járnak, és felhigitják, legyöngítik, sőt mi több, végül ők asszimilálják magukhoz a magyarságot, részint pedig azzal, hogy minden igyekezetük ellenére sem járnak sikerrel, és idegen test maradnak a magyarság testében.

Ez a félsiker az asszimilánsokban is szükségképpen felveti a kérdést: hogyan asszimilálódjon az, aki már asszimilálódott? Nyilvánvaló, hogy az osztársadalmi testvéri-

esülés nem az asszimilációs buzgalom lanyhasága miatt késlekedik. A Horthy-korszakban például – mint ezt Bibó is bizonyítja – az asszimilálódni vágyók többsége a rossz Magyarország rossz vonásaihoz is alkalmazkodott, csak hogy bebocsáttatást nyerjen a nemzeti szentélybe. Törvényisztelet terén például mindenkivel álltak a versenyt, még akkor is, amikor a törvény a halált jelentette számukra. Törvényiszteletét bizonyítandó még olyan kiváló férfiú is, mint amilyen Szerb Antal volt, inkább választotta a munkaszolgálatosi létet (és következményét: a nemléte), mint az illegálisan megszerzett hamis papírokat. Az ilyen – általánosan elterjedt – asszimilációs buzgalom a kritikátlanul értelmezett, magasztos nemzetfogalomra függesztette szemét. 1945 után az asszimiláltak konformizmusa részint őszinte érzésből fakadt – a Vörös Hadsereg a szó szoros értelmében életüket mentette meg –, részint a rendszerhez kötődött, mely védelmet ígért nekik a jövőbeli gázkamráktól. A hatvanas évek közepétől az asszimilációs törekvések ismét nem annyira a rendszert, mint a nemzetet vették célba: az asszimiláltak és az asszimilálódni akarók úgy érezték, hogy éppolyan érdekek fűzik a Nagy Konszolidációhoz, mint a többi magyar állampolgárt. A rendszerváltozás után, tehát 1989 óta a mélyhűtőkből előkotort antiszemitizmus azt a kérdést veti fel az asszimiláltaknak, hogy most mihez igazodjanak. Némelyek – a jó horthysta hagyományoknak megfelelően – az antiszemita Magyarországnál akarnak bevágódni, ragyognak a büszkeségtől, hogy ha újnácik vagy új-félnácik díszszidói lehetnek, a legnyomortabbak a számukra berendezett aranyketrecekben még antiszemita váladékokat is kibocsátanak magukból. Mások újra felfedezik magukban a zsidót, szervezetekbe vagy folyóiratok köré tömörülnek, és meghirdetik demokratikus programjukat: nem hasonlunk kell, mondják, hanem éppen másságunkat kell elfogadtatnunk a többséggel, hiszen a másságok a közösséget gazdagítják. Olyanok is vannak, akiket nem befolyásol az ősi-új antiszemitizmus. Úgy vélik, hogy már asszimilálódtak, és ezen az sem változtat, ha ezt nem mindenki fogadja el. „Az vagyok, aki vagyok, nem pedig az, akinek mondanak” – ennek a csoportnak ez a varázsigeje.

A legutóbbi időm én is ezt vallottam. A Bibó-konferencián azonban tűnődni kezdtem azon, hogy mihez is asszimilálódtam én tulajdonképpen. Erkölcsi, politikai, filozófiai felfogásom, ízlésem, magatartásom, életmódom: mind-mind kisebbségi pozícióba kényszerít, és ezt én még ráadásul élvezem is. Kisebbségi szerepem azonban sehogy sem hozható kapcsolatba a „zsidó” fogalomkörével. A zsidóknak mondtak közt is kisebbségben vagyok, mondhatni: egyszemélyes kisebbségben. Nem óhajtok a zsidókhöz asszimilálódni, se oda, se vissza, de azon sem iparkodom, hogy magyarrá váljak. „Még arra sincs igényem, hogy »magyar író« legyek. Eörsi akarok lenni, semmi más.” Szerénytelenül magamra alkalmazom a gombrowiczi szavakat. Gombrowicz azt vallja magáról, hogy csupán irodalmi műveihez alkalmazkodik, és lám csak: én is, amióta leírtam a fenti gondolatot, amely eddig csak tompa érzésként ködlött bennem, megváltoztam, úgy érzem: máris kezdek alkalmazkodni hozzá. Az alkalmazkodás egyetlen morális mércéje, hogy eltömi-e vagy kitisztítja forrásaimat. Ha írásaimhoz alkalmazkodom, saját benső, még általam is csak tökéletlenül ismert törvényeimet juttatom érvényre. Ha külső követelményekhez alkalmazkodom, elrekeszelem spontán energiáimat. Csak azért nem leszek magyar, hogy megveregessék vállamat a besenyők. Másrészt annyira úgyis magyar vagyok, amennyire ez az „eörsiség”-be belefér. Még élettörténetemből is kiiktathatatlan az utolsó hatvanegy év magyar története. Ez a történet az én történetem is. Abból indulok ki, hogy létezik egy Eörsi-ország. Nem lehet fontosabb feladatomban, mint hogy feltérképezem fehér foltjait.

Harmadik bejegyzés

Kis János nagyigényű tanulmányt írt AZ ÁLLAM SEMLEGESSÉGE címen. Még kéziratban olvashattam el – gyakran mutatjuk meg egymásnak közlés előtt irományainkat –, és kétségbeestem. Ha nem csal az emlékezetem, még sohasem találkoztam olyan nem teológiai munkával, mely ekkora alapossággal és ennyi elmeéllel boncol olyasvalamit, ami egyszerűen nem létezik. A tanulmány jegyzetanyagából kiviláglik, hogy emez újdonságélményt pusztán műveletlenségemnek köszönhetem. Egész sereg angol kutató, az analitikus iskola számos büszkesége használta azokat a kategóriákat és fogalmakat, amelyek – legalábbis az általuk felkinált formában – a valóságban semminek sem felelnek meg.

Megrendülésem már a tanulmány első oldalán elérte csúcspontját: „*A modern társadalmakban különböző erkölcsi életfelfogású, különböző kultúrájú, különböző vallású és világnézetű emberek élnek együtt. A pluralizmus meghaladhatatlan adottság, de nem is kívánatos a felszámolása. Ezért az állam csak úgy lehet minden polgárának egyformán saját állama, ha távol tartja magát a sok meggyőződés, kultúra, vallás és világnézet közötti konfliktusoktól.*” Hüledezve kellett tudomásul vennem, hogy Kis János szerint a modern társadalmakban csak életfelfogásuk, kultúrájuk, vallásuk és világnézetük szerint különböznek az emberek, a szociális különbségek azonban – osztálykülönbségeket akartam írni, de tekintettel a közhangulatra ettől mégis megtartóztatom magam – említésre sem érdemesek. Az állam semlegessége tehát törvények által biztosított világnézeti semlegesség, semmi több. Erre rábólintanék, ha a tanulmány ezt a semlegességet nem totálisnak tüntetné fel, vagyis ha nem olyan – sohasem létezett – államot tárna elénk, melyben szociális különbözőségek és ellentétek híján a világnézeti semlegesség eszményi állapotokat teremthet, mivel minden egyes embernek „egyenlő fontosság”-ot tulajdonít, és „egyenlő tisztelet”-tel, „egyenlő méltóság”-gal ruházza fel őket. Igazából azt sem tudom eldönteni, hogy Kis János ezt az államot létezőnek, elérhetőnek vagy eszményinek képzelje-e el. Kifejtésmódjának mindenestre posztulátumjellege van: „*Ha azt mondjuk, hogy az állam semleges kell legyen a polgárai közötti vitákban, versengésben, küzdelemben, ennek a követelménynek okvetlenül ki kell terjednie arra, ahogyan az állam a polgárok státusát alakítja.*” Ez az idézet annyiban jelent az előbbihez képest újdonságot, hogy a „viták” szón kívül, ami világnézeti összecsapásokra utalhat, a „versengés” és a „küzdelem” kifejezés is szerepel benne, és e fogalmak már csak mesterkéltlen korlátozhatók a szellemi szférára. De hogyan lehet az állam a polgárai közt folyó versengésben és küzdelemben (vagyis – hogy egy manapság szintén tilalmas szinonimával éljek – harcban) semleges? Nemcsak nem sikerülhet ez neki tökéletesen, mert a semlegesség fogalmából, mint ez Kis János tanulmányából is kitetszik, nem küszöbölhetők ki az ellentmondások, hanem funkciójából következően még kísérletet sem tehet erre. Gondoljunk az adóztatás egyszerű példájára. Bármilyen adóztatási rendszer valósul is meg, ez preferenciákat juttat érvényre (a gazdagoknak kedvez, a középrétegeknek kedvez, vagy a szegényeknek, beruházóknak, nyugdíjasoknak, sokgyerekes családoknak stb.). Az érdekellentétek világában az államnak – mely a legsekélyebb mértékben sem emlékezett Godot-ra – szakadatlanul választania kell. Ha Kis János azt írja, hogy „*Az államnak minden polgára érdekeit egyformán kell figyelembe vennie*”, akkor ezzel pusztán jámbor óhajoknak ad hangot. Az idézett posztulátum így folytatódik: az állam „*nem tulajdoníthat nagyobb fontosságot az egyik ember érdekeinek, mint a másikéknak pusztán azért, mert az egyik embert fontosabbnak tartja, mint a másikat*”. Vigyorogva konstátálom, hogy ez a mondat már jobban

tetszik: *pusztán ezért* csakugyan nem tehet különbséget az érdekek között. Különbséget az érdekek közt aszerint tesz az állam, hogy az államhatalom birtokosai mely embercsoportok érdekeit milyen mértékben preferálják más embercsoportok érdekeihez képest. Ettől függetlenül a modern demokratikus állam minden embert egyformán fontosnak tart, de ez az értékítélete legjobb esetben is csak a törvényhozói tevékenységben nyilvánul meg, ami persze önmagában sem lebecsülendő vívmány. A végrehajtó hatalom azonban már szívesebben érvényesíti az államhatalommal összefonódott rétegekhez tartozó egyéneknek, mint mondjuk a munka nélküli cigányoknak vagy a menekülteknek az érdekeit. Ami pedig a köznapi életet (a munka világát, a lakáspiacot stb.) illeti: az emberek érdekeinek itt igen eltérő fontosság tulajdonítódik, persze nem az állam szimpátiái folytán, hanem mert az állam semlegessége a gazdasági szférában és az emberek köznapi életét meghatározó területeken egyszerűen nem érvényesül. Ezt a nem érvényesülést persze tekinthetjük az érvényesülés speciális fajtájának is: semleges, amennyiben nem szól bele az egyenlőtlen erők küzdelmébe. Így lenne semleges egy légsúlyú és egy nehézsúlyú bokszbajnok mérkőzésének bírása is. A ház előtt, amelyben lakom, márciustól októberig hajléktalanok alszanak a padokon. Az állam nem akadályozza őket abban, hogy lakást szerezzenek – erre az állam éppolyan lehetőséget nyújt nekik, mint nekem. Az állam ezen a területen semleges, vagyis kiszolgáltatja őket az egyenlőtlenségen alapuló és ezt állandósító gazdasági és szociális folyamatoknak. Mármost a hajléktalanok szemszögéből az egyenlő fontosság, az egyenlő tisztelet és az egyenlő méltóság elve, amelyet az abszolúte liberális állam megvalósít, rossz vicc, semmi más. Az egyenlő méltóság nemcsak eszméink és rögeszméink nyilvános képviselőjének jogát foglalja magában, hanem azt a jogot is, hogy zavartalanul – mondhatnám: emelt fővel – végezhesük kies magányban anyagcserénket, és hogy kezet moshassunk a jól végzett munka után.

Amikor a magam illetlenül laikus módján először fogalmaztam meg ellenvetéseimet, azt a választ kaptam, hogy Kis János tanulmánya – speciális angol tradíciót követve – a köznapitól eltérő értelemben használ olyan szavakat, mint „*semlegesség*”, „*méltóság*”, „*tisztelet*” és „*fontosság*”. E szavak értelme azonban csak annak következtében változhatott meg, hogy a szóban forgó szemléletmód önkényesen leszűkítette az állam és a társadalom fogalmát. Ha a társadalom pluralitása csak a társadalmi tudatra vonatkozik, a társadalmi létet – a szociális szférát – azonban számításba sem veszi, akkor az említett fogalmak szintén leszűkülnek. Ludassy Mária, akinek előadtam ezt, kipillantott rám roppant ismeretei tárházának ablakán, jóindulatúan mosolygott felzúdulásomon, majd ezzel a csak rá jellemző mondattal próbált lecsillapítani: „Az angolok igazán nem tehetnek vóla, hogy Hegel nem jutott át a La Manche csatovrán.” – „Az angolokhoz talán nem jutott el – válaszoltam –, nemcsak a feje tetején ácsorgó filozófusra, hanem talpára állítójára is gondolva –, de Jancsihoz eljutott.”

Hogy mennyire eljutott, arra bizonyítékkal szolgál Kis János másik, mostanában írott tanulmánya, a FELVILÁGOSÍTÓK SZÉPUNOKÁJA is, mely Márkus György fejlődését taglalja a revizionista marxizmustól vissza és előre a felvilágosodás örökségéig. Ez a tanulmány Márkus életútjának gondolati anyagát felmutatva és elrendezve olyan szerves fejlődést tár elénk, melyben a túlhaladott nézetek és koncepciók megszünten is megőrződnek, mint a kritika-önkritika tárgyai és mint szükséges lépcsőfokok egy későbbi felismeréshez. Erre az organikus fejlődésre az egykori Lukács-iskola filozófusai közül egyedül Márkus volt képes. A többiek úgy oldották meg világnézeti válságukat, melyet a zárt, tudományos rendszerként felfogott marxizmus csődje idézett elő

bennük, hogy villámgyorsan kilapátolták magukból mindazt, aminek köze volt Marxhoz, Lukácshoz, egyszóval mindahhoz, amiből vagy egy fél évszázadon át építkeztek. Mármost ha az ember kiszórja magából mindazt, amit ötven év alatt összegyűjtögetett, akkor úr marad a korábbi anyag helyén. Az ilyen úrt a magára valamit is adó filozófuslélek egykettőre fel akarja tölteni, és persze azzal a legegyszerűbb feltöltekezni, ami a piacon éppen kapható. Mivel a gondolatok keresletének és kínálatának alakulását nem utolsósorban a divat határozza meg, a Lukács-tanítványok többnyire posztmodernisták lettek, meg tucatliberálisok, lelkes múltmegtagadók, a pátosz és a tanácsatlanság különféle vegyületeinek kikeverői. (Legalábbis a nyolcvanas évek közepéig ez jellemezte őket – azóta már nem kísérlem nyomon a fejlődésüket.)

Kis János pályája annyiban egyedülálló, hogy ő – aki egyébként már nem Lukácsnak, hanem Márkus Györgynek volt a tanítványa – marxista-revizionista munkáinak megírása után több mint tíz éven át elsősorban gyakorlati politikával foglalkozott. Ez idő alatt múlhatatlan érdemeket szerzett mint a demokratikus ellenzék elismert vezetője, mint az illegális *Beszélő* első számú szerkesztője, mint a késő kádári Magyarország legélesebb elméjű politikai analitikusa. Ez időben írott műve, a VANNAK-E EMBERI JOGAINK? kétszeres szubjektív készítésű gyümölcse. Egyrészt arra keresett teoretikus választ, hogy miért mond le hosszú időre tudományos pályafutásáról, miért vállalja egy leköszörült fogú diktatúrában, mely némi fenntartásokkal és megszorításokkal sok területen meglehetősen szabad kutatásra is lehetőséget nyújt, a féllegálitással járó veszélyeket és kényelmetlenségeket; másrészt annak lehetőségét kereste, hogy a marxizmusnak búcsút intve miként őrizheti meg a liberalizmus táborán belül radikális baloldaliságát. Ez a mű már gyökeres módszerváltásról ad hírt – a fogalmak vizsgálatából például többnyire kiiktatja a történelmi szemléletmódot –, de az állampolgárok lehetséges felosztási szempontjai közül még nem felejtí ki viszonyukat a tulajdonhoz, és még nagy erővel hangsúlyozza, hogy a tulajdon szabadsága konfliktushelyzetbe kerülhet a törvény előtti egyenlőség és az egyenlő méltóság elvével, és hogy e két utóbb említett elv is ellentmond egymásnak. („A tulajdon fölötti rendelkezéssel a tulajdonos más emberek sorsa, társadalmi helyzete, életkörülményei fölött is egy bizonyos befolyást szerez. Ha ez a befolyás túlságosan nagy, ha piaci tranzakciókkal nem lehet ellensúlyozni, akkor az egyenlő méltóság elve megkívánhatja a tulajdon fölötti rendelkezés korlátozását...”) Ennek a műnek a Kis Jánosa szerint a liberalizmus klasszikusainak gondolkodói következetességét megzavarta, hogy „az emberek született egyenlőségétől a polgári jogrend jóval korlátozottabb egyenlőségéhez kívántak eljutni”.

Amikor Kis János a pártállam összeomlása után két évvel visszatért a filozófiához mint hivatásához, már nemcsak módszertanilag kapcsolódott egy más tradícióhoz, mint amelyben felnőtt, hanem szemléletileg és tartalmilag is. Közös malomba költözött a liberalizmus klasszikusaival, és amit ott öröklött, azt telibe tráfálja az iménti idézet. Kis János tehát – a legtöbb Lukács-tanítványtól eltérően – organikus fejlődésen ment át mint személy, de mint filozófus – Márkustól eltérően – egy közbülső fázis beiktatása és meghaladása után tökéletes újrakezdést produkált, sajnos, sajnos. Nemcsak az újrakezdés tartalmi mozzanatai ellen berzenkedem – mert a valóságot mégis érdekesebbnek tartom, mint a lehumanistább elvi posztulátumokat –, hanem pusztá tényre ellen is. „Gombrowicz akarok lenni, semmi más.” Ámde miképpen lehet Gombrowicz? Gombrowicz? Miképpen lehetünk azok, akik vagyunk? Csak úgy, ha nem zárkózunk el az új élmények, hatások, minden rendű, rangú kalandok elől, de élményeinket a korábban már összegyűjtött gazdagságba áramoltatjuk be. Még a legkomolyabb szán-

dékú újrakezdés is roppant deficittel fenyeget. Senki sem engedheti meg büntetlenül magának, hogy nagyvonalú gesztussal, esetleg a jóvátétel vágyától üzve törölje vagy akár csak zárójelbe tegye a múltját.

MIÉRT NINCS HERMENEUTIKÁJUK A TERMÉSZETTUDOMÁNYOKNAK? című tanulmányában Márkus megállapítja, hogy a modern természettudományos művektől eltérően, melyek kizárólag szakemberek számára íródnak, a humaniorák és a társadalomtudományok közönsége „részben más diszciplínák és szakterületek művelőiből verbuválódik, részben pedig közelebről jellemezhetetlen »művelt olvasókból« tevődik össze”, akiket a szakemberek szűkebb csoportja a szóban forgó művek „legitim, noha »alacsonyabb rendű« befogadónak” tekint. További fejtegetéseiből kiviláglik, hogy a mai filozófia legjelentősebb műveinek megértéséhez is igen jelentős felkészülésbeli erőfeszítés szükséges. Nem követem Márkust – mert ehhez csakugyan az adott részterület szakemberének kellene lennem – a kétfajta diszciplína strukturális különbözőségeinek felsorolásában és elemzésében, csak azt szeretném megállapítani, hogy az a ma erősödő tendencia, mely a filozófiát a szaktudományok irányába tolja el, roppant kulturális veszteséggel jár, és egy be nem ismert vereség élményét rejti magában. A természettudományok a szakosodás rohamos előrehaladtával logikusan jutottak el odáig, hogy e területek írói és olvasói – mint Márkus szellemesen megállapítja – teoretikusan felcserélhetők. A filozófiai kutatás azonban az itt is végbemenő szakosodások ellenére sem lehet hűtlen a teljességhez: nem térhet ki az embereket foglalkoztató legáltalánosabb problémák elől. A nagy filozófia ebből a szempontból Platón óta szemernyit sem változott. A szaktudománnyá átlényegülő filozófia akaratlanul arról tanúskodik, hogy korunk hangadó értelmisége a nagy világnézetek praktikus csődje, a civilizációs fejlődés elháríthatatlannak tetsző és világpusztulással fenyegető veszélyei és a szakosodás által is folyvást fokozódó elidegenedés következtében önmentő stratégiával lemond a totalitás igényéről. Ahogy köznapi életvitelünkben egyre rezignáltabban fogadjuk el, hogy „élet helyett órák” boldogítsanak, úgy elégszik meg gondolkodásunk is egyre inkább világnézet helyett a széttördelt világ cserépeit elemző nézetecskékkel. Márpedig a teljesség igénye nélkül még reményünk sem lehet arra, hogy elhárítsuk a teljes létünket fenyegető veszélyeket.

„Évszázadról évszázadra tágitottuk horizontunkat; pillantásunk végül átfogta a teljes planétát; erkölcsöt követeltünk »mindenkinek«, jogokat »mindenkinek«, mindent »mindenkinek« – és egyszer csak kiderül, hogy ez meghaladja erőnket! Katasztrófa! Szintiszta kétségbeesés! Csőd! Hiszen én is összehasonlítottam már a bogarakat az emberekkel a mindenre kiterjedő igazságosság vágyától vezérelve, hiszen csak ilyen igazságosság lehetséges! De a pofon, amelyet szellemem az első meg nem mentett bogártól kapott, impotenssé tesz... és most legyen vége a pán-egyenlőségnek, az egyetemes igazságosságnak, az egyetemes szeretetnek és általában az egyetemlegességnek – nem mintha bármilyen kifogásom volna ellene –, de nem boldogulok vele – elvégre nem vagyok Atlasz, aki vállán hordja az egész világot!”

Gombrowicz egy isten háta mögötti argentin kisvárosban, Tandilban filozófál így. Korábban a kommunista szimpátiájú helyi értelmiséggel vitázva, az ellentmondás ördögének sugallatára tagadta az általános felvilágosodás szükségességét, sőt mi több, az egyenlőség eszméjét szembeállította az emberi nem természetével. A hangyák egyenlők, nem az ember. „Egy parasztfüű kevésbé különbözik egy lótól, mint Valérytól vagy Szent Anzelmtől. Egy analfabéta és egy professzor csak látszólag tartozik ugyanahhoz az emberi

nemhez. Az igazgató más, mint a munkás”, az emberi fajtáról csak fizikai értelemben beszélhetünk. Válaszképpen lefasisztázták, nézetem szerint némi joggal.

A fasisztoid eszmefuttatás mögött, melyet Gombrowicz önmagát is bántó szándékkal engedett meg magának, őszinte kétségbeesés bujkál. Ha az egyetemleges igazságosság és szeretet meghaladja képességeinket és/vagy lehetőségeinket, és nincs elfogadható szempontunk a szelekcióra, akkor miért ne helyezkedhetnénk ilyen-amolyan szellemi vagy társadalmi kiváltságok képviselőjének álláspontjára? Gyakorlatilag úgyis eltérünk az egyetemlegesség követelményétől – miért ne fogalmazhatnánk meg magatartásunkat elméletileg is? Házam előtt a hajléktalanoknak nemcsak az állam nem kínál fel lakást, hanem én sem fogadom be őket magamhoz, holott két szobám többnyire üresen áll. „Az igazgató más, mint a munkás” – állítja Gombrowicz. „Az író más, mint egy hajléktalan” – állítom én, szavaknál hathatósabb módon, úgy, hogy szána-kozó szívvel ott hagyom lerongyolódott polgártársamat a padon. Miközben lebegek fölfelé a liften, gondolhatok Gombrowicz bogaraira: ha minden hajléktalant úgysem fordíthatok hátáról a talpára, akkor az igazságosság dilemmáját megkerülendő okosabb bele se fogni a jótékonyságba.

Lám csak: a teljesség önmagában még semmire sem megoldás. Gombrowicz a teljességre függeszti szemét, és ennek következtében kétségbeesik. A kétségbeesés a túlzott szociális érzékenységből fakad ugyan, de szörnyeteg kényszerpályákra csalhat. Gombrowicz nem is annyira Tandil krémjét, mint önmagát püfölve kimondja ezt is. Az ember az általános reménytelenségből eljuthat oda, hogy csak magát akarja boldogítani, vagy egy kisebbséget, mindenki más rovására. És mégis többre tartom a gombrowicz-i dilemma brutális megfogalmazását, mint az olyasfajta bölcsekedést az egyenlőségekről, amelynek csak politológiai és filozófiai összefüggései vannak. Az „egyenlő méltóság” elve az egyenlőtlenségen alapuló, valóban létező államok keretei közt még követelményként is apologetikus kicsengésű – ennél százszor kedvesebb a szívnemnek a Gombrowicz-féle katasztrófa, kétségbeesés, csőd!

Rába György

SZIRÉNEK, KORTÁRSAIM

Emlékezetem egén egymás mellett röplenek
pedig nővéri rajuk nem is állt rokonokból
szorosan fősorakozott húsos combjuk közé
még egy kötőtűt sem lehetne dugni
bár házias erényekkel egyikük sem büszkélkedhetett
a képhe fölül belelóg egy diófa lombja
talán hogy egy feketén erezett héjú diót leverjek
s elroppantsam egy virgonc szóke kőkemény tomporán
ami ellen aligha tiltakoznék kézzel-lábbal
hiszen minden közös testi játékért lelkesedett